

Vastustavat uskonnolliset ja ymmärtävät ateistit: Uskonnosta luopujien eri tyypit helluntailaisesta uskonnosta luopuneilla

Teemu T. Mantsinen¹

Turun yliopisto

Uskonnosta luopuvat eroavat toisistaan niin kokemuksiltaan kuin suhtautumisessaan yhteisöön, josta he ovat lähteneet. Tässä artikkelissa jaottelen helluntailaisesta uskonnosta luopuneita erorajatyyppeihin heidän nykyisen kulttuurisen sijaintinsa perusteella. Antropologinen kategorisointini tarjoaa keinon ymmärtää, keitä luopijat ovat ja miten erilaiset kokemukset vaikuttavat ihmisten asenteisiin. Haastattelujen ja internet-kyselyn avulla kerätyt 23 kertomusta hahmottavat positioita suhteessa uskontoon yleensä, eli uskonnollisuuteen, ja uskontoon erityisesti, eli tiettyyn yhteisöön. Luopujatyypit eivät ole pysyviä asemia, vaan yksilö voi siirtyä asemasta toiseen sitä mukaa kun uudet kokemukset muuttavat hänen asemoitumistaan suhteessa uskontoon ja sosiaalisiin verkostoihin. Typologisointi toimii myös pohjana tuleville tutkimuksille, joissa voidaan selittää erilaisia eroprosesseja ja niiden seurauksia.

Johdanto

Uskonnosta luopuminen, apostasia, ymmärretään helposti uskovasta ateistiksi siirtymisen yhdeksi ulottuvuudeksi. Siirtymiä on todellisuudessa useita ja niiden muovaamia sosiaalisia ja kulttuurisia sijainteja monta. Omassa tutkimuksessani helluntailaisperinteestä luopuneista käsitän apostasian laaja-alaisesti, asemoitumiseksi uskontoon aiemman uskonnollisen yhteisön ulkopuolella. Käsitteellisen selkeyttämisen vuoksi analyysini määrittää näitä asemoitumisia ja sijainteja.

Suomen helluntaiherätys on noin vuosisadan ajan kehittynyt uudesta, usein protestihenkisestä, uskonnollisesta verkostosta vakiintuneeksi liikkeeksi ja osaksi suomalaista uskonnollista kenttää. Samalla se on muuttunut herätysliikhehdinnästä perinneyhteisöksi. Uskontoperinne tarjoaa tutun kasvuympäristön uusille sukupolville, jotka kasvavat uskonnollisissa yhteisöissä. (Mantsinen 2014.) Nämä perinteet pohjautuvat suurelta osin menneiden sukupolvien kokemuksiin, minkä vuoksi ne voivat olla kaukana uusien sukupolvien kokemusmaailmasta. Tämä ero ja muut negatiiviset kokemukset pohjustavat erkaantumista oman perheen uskonnosta ja siirtymistä uusiin viiteryhmiin ja elämäntapoihin. Tutkimani helluntailaisissa perheissä kasvaneet henkilöt ovat, kokemuksista riippuen, tehneet eroa perintöönsä eri tavoin. Kokemukset selittävät osaltaan sitä, mihin he ovat erkaantumisprosessissaan päätyneet. Osalla prosessi on kesken,

¹ Tähän artikkeliin liittyvää tutkimusta on tukenut Koneen Säätiö.

kaikilla on elämä kesken. Nykyhetken sosiaalinen hetki ja kulttuurinen tila vaihtuvat tulevaisuudessa toisiin. Mutta mikä heille on nyt ajankohtaista, on se kokemushistoria ja tila, minkä kukin heistä omistaa ja millä on merkitystä elämän valinnoissa.

Uskonnot ja niistä eroamiset ovat moninaiset, eikä kaikkea yhdessä tilanteessa tapahtunutta voida yleistää toiseen. Tämä vaikuttaa itsestäänselvyydeltä, mutta silti yleistävät päätelmät ja kategorisoinnit ohjaavat ihmisten arkiajattelua. Siksi on hyvä yksilöidä se ympäristö ja olosuhteet, joissa yleistykset ovat mahdollisia ja se, miten tutkimuskohteen asetelmat eroavat toisista asetelmista. Valta-asetelmat, julkisuuskuva ja yhteisön rajat vaikuttavat yksilökokemusten ohella eroamisiin ja yhteisöön suhtautumiseen. Valtakirkosta ja vähemmistöyhteisöstä eroaminen tarjoavat hyvin erilaiset taustat eroajalle.

Uskonnollisesta yhteisöstä tai instituutiosta eroamisessa lähtökohdat määrittävät niin syitä kuin seurauksia. Kansakunnan kollektiiviseen kulttuurihistoriaan sisältyvästä enemmistökirjosta eroaminen ja nuoresta vähemmistöuskonnosta eroaminen voivat olla hyvin erilaisia prosesseja. Siinä missä kirkosta eroaja saattaa vedota kirkollisveroon tai vähemmistöryhmien kohteluun historiassa, helluntaiseurakunnasta eroava saattaa vedota sosiaaliseen paineeseen ja ryhmän radikaalisuuteen. Suomessa kulttuurinen ja sosiaalinen identiteetti on perustunut myös uskontoryhmien välisiin hierarkioihin. Monet helluntailaiset ovatkin ottaneet etäisyyttä vanhoihin jakolinjoihin ja radikaaleihin identiteetteihin, osa yhteisön sisällä ja osa yhteisön ulkopuolella. Vaikka helluntailaiset ja kirkolliset aktiivit tulevat nykyään toistensa kanssa toimeen, aiempaan rajanvetoon perustuva protesti-identiteetti ja oikeassa olemisen ilmapiiri värittävät edelleen usean helluntailaisen suhdetta ryhmän ulkopuolisiin toimijoihin, kuten kirkkoon.

Suomen helluntaiherätysliike on noin satavuotias uskontoperinne, jossa vähemmistöryhmän asema on leimannut jäsenten identiteettiä, etenkin menneinä vuosikymmeninä. Omanlaisensa uhri-identiteetti korosti erilaisuutta ja erityisyyttä, mitä helluntailaiset katsoivat valtakirkon vieroksuvan. Tämä erilaisuuden korostaminen on nostanut joillekin tutkittavilleni vastareaktion, halun olla normaali. Erilaisuuden tunne on korostunut etenkin pienillä paikkakunnilla, joissa tiivis ja aktiivinen seurakunta on huomattu, ja yhteisön sosiaalinen kontrolli, suora tai epäsuora, on suojellut yhteisön omaa kulttuuria sananmuotoja myöden. (Mantsinen 2014, 17–23.)

Helluntaiherätyksen seurakunnat korostavat yhteisörakenteessaan 'uskovien yhteisön' käsitettä, mikä vetää vahvan rajan ja asettaa kriteerit yhteisöön kuulumiselle. Yhteisön rajoja ja puhtautta suojellakseen seurakunnissa on rakentunut omat perinteensä sille, miten uskovaisuus määritellään. Moraalikoodit ja käyttäytyminen pyrkivät sivistämään ruumiista helluntailaisen, jotta yhteisö ei turmeltuisi yhden jäsenen vuoksi (Mantsinen tulossa. Ks. Stark 2002, 22; 2006, 153–161, 455). Ennen 1990-lukua helluntaiseurakunnista erottaminen oli toistuva hallintakeino yhteisöille ryhmän puhtauden säilyttämiseksi ja selkeä uhka yksilölle. Yhteisön ulkopuolelle joutuminen tulkittiin lievemmilläänkin alttiudeksi pahan voimille ja houkutuksille.

(Mantsinen 2014, 140–155.) Uskontokulttuurin maltillistumisen ja yhdistyslain muutosten myötä seurakunnista erottaminen on sittemmin vähentynyt, mutta on silti osa yhteisön hallintakeinojen repertuaaria. Sen sijaan seurakunnista eroaminen on jossain määrin lisääntynyt, osittain yhteisökontrollin lievenemisen myötä. (Kysely helluntaiseurakunnille; Tutkimuspäiväkirja 5.11.2014.) Osaltaan se on seurausta ja reaktiota vanhan perinteen ja ruumiin kontrollin jyrkistä rajoista. Jotkut helluntaiseurakunnista eronneet ovat hylänneet uskonnon kokonaan, toiset ovat etsineet toisen uskonnollisen yhteisön – muita kohtaloita unohtamatta.

Tässä artikkelissa analysoin antropologisen tutkimukseni pohjalta uskonnollisesta yhteisöstä eroajien tyyppejä, mihin kulttuuriin asemaan helluntaisperinteestään eronneet tutkittavani päätyvät. Luokittelun tarkoituksena on tuottaa ymmärtävä näkökulma uskonnosta luopumiseen ja ilmiön moniulotteisuuteen. Havaitut asemat ovat myös pohja luokittelua seuraaville analyyseille ja johtopäätöksille erilaisista eroamisprosesseista. Asemalla tai sijainnilla tarkoitetaan tässä yksilön subjektiivista suhdetta ja suhtautumista uskontoon, menneisyyteensä ja tilaa elämänsähistoriansa. Lyhyesti ilmaistuna luokitteluni määrittää tutkittavien henkilökohtaista sijaintia ja asemoitumista suhteessa yhteisöön ja uskontoon.

Tarkoitukseni on näin määritellä uskonnosta eroajien tyyppejä sen mukaan, mikä on heidän ilmaisehansa kulttuurinen sijainti eroprosessin seurauksena, selvittääkseni tältä osin keitä eroajat ovat. Tämä sijainti, asemoitumisen rakentama asema, kertoo eroprosessin luonteesta ja ”onnistumisesta”. Erilaiset tarinat ja olosuhteet johtavat ihmisiä asemoitumaan eri tavalla suhteessa eron kohteeseen. Haastatteluhetkellä he ilmaisevat oman suhteensa uskontoon yleensä ja erityisesti aiempaan viiteryhmäänsä, jolloin heidät voidaan paikallistaa tiettyyn sijaintiin, heidän suhteeseensa uskontoon. Näin artikkeli valaisee myös ihmisten erilaisia elämänpolkuja ja niiden seurauksia. Eroprosessit voidaan ymmärtää osana ihmisten elämänsähistoriaa, jossa he eivät sijaitse tietyssä asemassa tai tilassa koko elämänsä, vaan asemat muuttuvat olosuhteiden ja sosiaalisten verkostojen muuttuessa. Luokitellessani tutkittaviani tyyppeihin, kuvaan heidän asemaansa sillä hetkellä. Eroprosessin ja elämän edetessä heidät voidaan myöhemmin luokitella toisiin asemiin.

Aiemmat tutkimukset ja eroajien tyypittely

Aiempi suomalainen tutkimus uskonnosta luopumisesta on keskittynyt ensin uskonnon vaihtamiseen uskonnonvapauslain tultua voimaan vuonna 1923 ja sen jälkeen, ja toiseksi Suomen evankelis-luterilaisesta kirkosta eroamiseen viimeisinä vuosikymmeninä. Muut tutkimukset ovat yksittäisiä ja harvalukuisia. Ennen vuotta 1923 uskonnosta eroaminen oli käytännössä toiseen uskontokuntaan vaihtamista, juridisesti muita vaihtoehtoja ei tarjottu ja eriuskolaislakikin tuli voimaan vasta 1800-luvulla. Kirkosta eroaminen ja yleensä uskonnottomuus olivat pitkään marginaalinen ilmiö. Usein eronneet myös liittyivät toisiin uskonnollisiin yhteisöihin. Juha Sepon mukaan vuosina 1923–1930 Suomen evankelis-luterilaisesta kirkosta eronneista yli 45 prosenttia liittyi johonkin muuhun uskonnolliseen yhteisöön (Seppo 1983, 23–30).

Kati Niemelä (2006; 2007) tutki Suomen evankelis-luterilaisesta kirkosta eroajien esittämiä syitä omille eroilleen. Niemelän tutkimus ei keskity luopujien tai luopumissuunnan tyyppitte-lyyn, mutta vertailu omaan tutkimukseeni paljastaa hyvin sen erilaisen kentän, missä eri us-konnollisista ryhmistä eroavat toimivat. Kirkollisveron kaltaiset syyt eivät nouse oleellisiksi helluntailaisuudesta eroamisissa. Sen sijaan organisaatioon ja vallankäyttöön liittyvät kysy-mykset ovat molemmissa piireissä ajankohtaisia, vaikkakin näitä leimaavat omat erityispiir-teensä.

Kirkosta eroamista ovat tutkineet myös esimerkiksi Jouko Siipi (1965) sosiaalisena ilmiönä, Juha Seppo (1983) historiallisena ilmiönä ja Jenni Spännäri (2014) keskittyen erojen peruste-luihin. Muita suomalaisia tutkimuksia uskonnosta eroamisesta ovat muun muassa väitöskir-joissaan asiaa käsitelleet Seija Ronimus (2011) Jehovan todistajista eronneista ja Jukka Timon-en (2014) identiteetin rakentamisesta erokertomuksissa.² Suomalaiset tutkimukset ovat kes-kittyneet tapaustutkimuksiin ja eron psykologisiin sekä sosiaalisiin seurauksiin, eivätkä ole pyrkineet laajemmin kehittämään teorioita aiheesta.

Kansainvälisesti uskonnosta eroamista on tutkittu eniten uusista uskonnollisiin liikkeisiin ja kultteihin keskittyvissä hankkeissa (Wright 1987; Introvigne 1999; Coates 2013a; 2013b), ja etenkin 1970-luvulla tutkittiin apostasiaa opiskelijoiden keskuudessa (Wuthnow & Glock 1973; Caplovitz & Sherrow 1977; Hunsberger 1983). Kristinuskon lisäksi muutama tutkimus on keskittynyt islamista (Enstedt & Larsson 2013; Cottee 2015) ja satunnaisesti muista uskon-noista (Momen 2007) erkaantumiseen. Populaarikirjallisuus aiheesta on yleisempää ja kattaa myös helluntailaisuuden (Barker 1992; 2008; Zuckerberg 2011). Tutkimukseni onkin ensim-mäinen, joka on keskittynyt yksinomaan helluntailaisesta uskonnosta luopumiseen, ei vain konservatiivien tai fundamentalistien tutkimiseen (ks. esim. Adam 2009).

Teoreettiset lähestymistavat ovat hahmottaneet aiheita esimerkiksi psykologisesta näkökul-masta yleensä (Coates 2013a; 2013b), käsitelleet eroamista urapolkuna (*conversion ca-reer* ja *religious career approach*: Richardson 1978; Brinkerhoff & Mackie 1993; Gooren 2010), uskon kehittymisenä (*faith development theory*; Streib ym. 2009), roolin ottamisena ja vaihta-misena (*role exit*; Ebaugh 1988) ja yleensä kääntymisenä tai sen vastaparina (Rambo 1993; Streib 2014).

Apostasia-kategorisoinneissa on huomioitava mitä määritellään: eroamista, eroajia, erotyyliä vai eron seurauksia, ja niin edelleen. Merlin B. Brinkerhoff ja Kathryn L. Burke esittivät vuonna 1980, että uskonnosta eroamisen ilmiö oli määritelty heikosti. Heidän mukaansa apostasian määrittäminen on osa laajempaa kokonaisuutta uskonnon määrittelemisen teeman alueella.

² Lisäksi on myös tehty myös joitakin perustutkintojen opinnäytetöitä. Katso esimerkiksi: Rinta-Jouppi, Jussi (2011), *En kuulu kirkkoon: Tutkimus kirkosta eronneista nuorista aikuisista*. Ylivieska: Keski-Pohjanmaan ammat-tikorkeakoulu; Kontturi, Mari (2008), *Ortodoksisesta kirkosta eroamisen syyt vuonna 2008*. Joensuu: Joensuun yliopisto; Kurtti, Marianne (2008) *Nuorten aikuisten kirkosta eroaminen Oulun evankelis-luterilaisissa seurakun-nissa*. Oulu: Diakonia-ammattikorkeakoulu. Oma lukunsa on 2010-luvulla käyty keskustelu henkisestä ja muusta väkivallasta uskonnollisissa yhteisöissä, josta ovat kirjoittaneet muun muassa Aini Linjakumpu (2012; 2015), Johanna Hurtig (2013), Aila Ruoho (2013) ja Janne Villa (2013).

(Birkerhoff & Burke 1980.) Sittemmin tutkijat ovat täsmentäneet käyttämiään käsitteitä ja tutkineet aihetta enemmän. Uskonnosta luopuminen on kuitenkin laaja alue, ja monet teoretisoinnit jäävät kapea-alaisiksi ja selitysvoimaltaan vähäisiksi.

James T. Richardson, Jan van der Lans ja Franz Derks (1986) jaottelevat eroamisen tyypit (*modes of disaffiliation*) poistumiseen (*exiting*), erottamiseen (*expulsion*) ja poisvetämiseen (*extrac-tion*) sen mukaan, onko aloitteellinen osapuoli eroamisessa yksilö, yhteisö tai muu ulkopuolinen toimija. David G. Bromley (1998) jakaa eroamisroolit (*exit roles*) loikkaajiin, paljastajiin ja luopioihin (*defectors, whistle-blowers, apostates*). Bromleyn jaottelun pohjalta Massimo Introvigne jaottelee eroamisroolit loikkaajiin, tavallisiin poistujiin ja luopioihin (*defectors, ordinary leave-takers, apostates*) (Introvigne 1999). Edellä mainitut roolit määrittävät enemmän eron luonnetta ja erotapahtumaa kuin eroajan suhtautumista uskontoon ja syitä erolle. Oman näkökulmani mukaan erotyypit ja -roolit ovat muuttujia siinä yhtälössä, mikä vaikuttaa eron seurauksiin ja sosiaalisiin sijanteihin eron jälkeen. Ne voivat selittää myös sitä kulttuurista asemoitumista, mikä luopujalla on yhteisöönsä nähden. Edelleen ne voivat olla strategisia keinoja kertoa yhteisöstä tai eroajasta ja luoda näistä haluttuja mielikuvia.

Bromley ja Introvigne käyttävät termiä apostaatikko kuvaamaan vastakkaista ja vihamielistä roolia. Introvigne määrittelee kuitenkin kunkin roolin kokemuksiin sidottuna hetkellisenä sijaintina, korostaen roolien olevan vaihdettavissa (Introvigne 1999). Helen Rose Ebaughin hahmottama roolinvaihtoprosessi auttaa ymmärtämään jatkuvaa muutosta ja siirtymien luonnollisuutta, mistä uskonnostakin luopumisessa on kysymys (Ebaugh 1988). Uskonnosta luopuminen ei rajaudu vain torjuviin rooleihin, vaan pitää sisällään esimerkiksi siirtymän helluntaiseurakunnan saarnaajasta kirkon vankilapapiksi, koska edellisessä ryhmässä ei vastaavaa ammattiryhmää ole (Koskela 2014). Silti jokainen ryhmästä eronneen rooli on jossain määrin vastaan ja luopuminen on asemoitumista ulkopuolelle.³

Brinkerhoff ja Burke määrittelevät yksilöiden sosiokulttuurista sijaintia suhteessa uskontoon kahden kuvaajan, yhteisöllisen samaistumisen ja uskonnollisuuden, avulla. Uskonnollisuudella he viittaavat uskontokohtaisesti relevantteihin uskomuksiin sitoutumiseen ja siihen vaadittaviin tekijöihin. Tässä typologiassa on neljä kategoriaa: sitoutuneet seuraajat, ritualistit, ulkopuoliset ja apostaatikot. He käyttivät artikkelissaan valittuja kuvaajia sekä hahmottamaan luopumisprosessin erilaisia seurauksia että selittämään sosiaalisen leimaamisen ja apostasian yhteyttä. (Brinkerhoff & Burke 1980, 42–44.) Leimaaminen on osa prosessia, jolla yhteisö pyrkii yhtäältä sitouttamaan jäseniä ja toisaalta vähentämään vapaa-matkustajan ongelmaa (Iannaccone 1992). Näin uskonnosta luopuvia määrittävät niin luopujat itse kuin yhteisöt ja ulkopuoliset. Brinkerhoffin ja Burken kuvaajat määrittävät mielestäni molemmat uskonnollisuutta, sosiaalista ja ideologista ulottuvuutta, jolloin typologia jää oikeastaan yksiulotteiseksi. Lisäksi he painottivat omaa kategorisointiani enemmän leimaamisen eli ulkopuolisen määrittelyn roolia asemoitumisessa.

³ Tässä yhteydessä käytetty sana apostasia muodostuu kreikan kielen etuliitteestä ja sanasta *apo* ja *stenai*, tarkoittaen ”seistä ulkopuolella”.

Heinz Streibin tutkimusryhmä jaotteli eroamistyyppit kuuteen (maallistuva poistuminen, oppositionaalinen poistuminen, uskonnon vaihtaminen, integroituva poistuminen, yksityistyvä poistuminen ja harhaoppinen poistuminen) sen mukaan minkälaisesta ryhmästä tai kulttuurista ihminen liikkuu mihinkin. Nämä sijainnit he määrittivät viiteen ryhmään, viitaten Max Weberiin, Ernst Troeltschiin ja Pierre Bourdieu'n: maagikko-mystikko, lahko-profeetta, kirkkopappi, näkymätön uskonnollinen toimija, ulkopuolinen. (Streib ym. 2009, 25–32, 97–99, 235–238.) Jaottelu kuvaa kohtuullisen hyvin ryhmätason siirtymisiä näillä muuttujilla, mutta yksilöllinen asteikko ei käsittele eri rooleja ja tilanteita näiden ryhmien sisällä, mikä valaisisi yksityiskohtaisemmin eroja ihmisten ja heidän elämänpolkujensa välillä. Goorenin uranäkökulma voisi tuoda lisäarvoa Streibin ryhmän työlle. Streibin työryhmän hahmottamat tyyppit kertovat aiempien kategorisointien tavoin ensisijaisesti eroprosessista, jolloin selittämättä jää edelleen yksilön laajempi asemoituminen uskuntoon yleensä ja erikseen.

Käytän tässä artikkelissa termejä tyyppi ja sijainti analyttisinä kategorioina, joilla kuvaan eroajien kulttuurista tilaa ja asemoitumista eroprosessin jälkeen. Hahmottamillani kategorioilla en ensisijaisesti kuvaa eroamisen tyyppejä. Nämä voivat kuitenkin selittää eroajatyyppejä, niitä kulttuurisia positioita, joissa tutkittavani tutkimushetkellä ovat. Uskonnota luopumisella tarkoitan tässä erontekoa uskonnolliseen perinteeseen, helluntailaisuuteen niin seurakunnassa kuin suvussa. Olen huomionut roolisiirtymät ja urakehitykseksikin luonnehdittavan elämäntutkimukseni eroajia. Heidän kokemuksensa ja kertomuksensa täsmentävät aiempia teoreettisia määrittämiä uskonnollisuuden muodoista ja eroajien tyypeistä.

Tutkimusmateriaali

Olen tutkinut aiemmin suomalaista helluntailaisuutta narratiivisen tutkimuksen (2009) ja yhteiskuntaluokkatutkimuksen (2014) näkökulmista. Tämä artikkeli perustuu uusimpaan, vuosina 2014–2015 Suomen helluntaiherätyksen piirissä tekemääni antropologiseen tutkimukseen helluntailaisperheiden jälkeläisten eronteosta helluntailaisuuteen. Keräämäni ensisijainen aineisto koostuu 11 henkilön haastatteluista ja 12 internetissä vastanneen kertomuksista. Lisäksi aineistonani toimii eri lehdissä, kirjoissa ja internet-palstoilla erostaan kertoneiden tarinat, etnografinen tutkimus suomalaisesta helluntailaisuudesta ja helluntaiherätyksestä sekä tekemäni kysely helluntaiseurakunnille ja muutaman helluntailaispastorin haastattelu.

Pääaineiston, haastattelut, hankin teemahaastatteluina. Ensin annoin haastateltavien kertoa oman elämäntarinansa vapaasti, minkä jälkeen kysyin täydentäviä kysymyksiä ja etukäteen sovitut teemoja, kuten lopunajoista puhumisen ja karismaattisista ilmiöiden kohtaamisen merkityksistä ja vaikutuksista tutkittaville. Internet-kysely oli strukturoidumpi, jolloin pääosassa oli vapaa elämäntarinarina ja täydentävät kysymykset taustoittivat esimerkiksi lähipiirin uskonnollisuutta lapsuudessa ja nykyään. Tämän vuoksi en voi kertoa yhtä yksityiskohtaisesti internet-kyselyyn vastanneista ja heidän kokemuksistaan kuin haastateltavien kohdalla. Haastattelut ja kertomukset on kerätty nimettöminä. Suojatakseni tutkittavien identiteettiä ja yksilön-

suojaa, en kerro tässä tai muissa julkaisuissa tarkkoja tunnistettavia tietoja. Laadimme haasteltavien kanssa heille salanimet, joita käytän myös tässä artikkelissa; kyselyvastaajille laadin erikseen salanimet.

Tutkittavista 20 oli iältään 20–45-vuotiaita ja kolmesta tätä vanhemmasta yksi oli eläkeiässä. Yhteensä pääaineisto koostuu yhdeksän miehen ja neljäntoista naisen kertomuksesta. Sukupuolijakauma oli selkeämpi internet-kyselyssä (3 miestä ja 9 naista). Suomen helluntaiseurakuntien sukupuolijakauma on noin 33 miestä ja 67 naista sadasta seurakuntalaisesta (Mantsinen 2014, 55). On kuitenkin oletettavaa, että helluntailaisperheiden lapsien sukupuolijakauma on maan keskiarvoa vastaava, eli suunnilleen tasajakoinen. Ei ole tilastoja siitä, kuinka moni helluntailaisperheen lapsi jättää yhteisön ja mikä poistuneiden sukupuolijakauma on, eikä näitä voida määritellä tämän tutkimusaineiston perusteella. Aineistoni ei mahdollista yleistyksiä määristä eikä sukupuolijakaumista yleensä. Sen sijaan se kertoo esimerkkejä tapahtuneista prosesseista, joiden yhteiset piirteet mahdollistavat johtopäätösten tekemisen ja teoreettisten mallien rakentamisen, joita tulevat tutkimukset täsmentävät.

Pääaineiston lisäksi lähetin sähköpostilla kyselyn helluntaiherätykseen kuuluviin seurakuntiin. Ensisijainen tarkoitus oli kartoittaa, mitä mielipiteitä eroavat herättävät seurakunnissa ja millä kriteereillä seurakuntien jäseniä erotetaan. Kysyin myös, kuinka paljon jäseniä seurakunnasta on viimeisen kymmenen vuoden aikana eronnut ja erotettu. Kysely lähti 224 sähköpostiosoitteeseen yhteensä 241 seurakunnasta. Kaikissa pienissä seurakunnissa ei ole sähköpostia ja pienimmät eivät välttämättä toimi enää aktiivisesti. Mitä suurempi seurakunta oli kyseessä, sitä todennäköisemmin seurakunnasta myös vastattiin (viisi seitsemästä suurimmasta). Kahden muistutuspostin jälkeen sain vastaukset yhteensä 84 seurakunnasta. Koska vastausprosentti oli 37,5 ja yhteensä vain 35 prosenttia kaikista seurakunnista vastasi, lukumääristä ei voi tehdä kattavaa yleistystä. Kyselyn tarkoituksena ei kuitenkaan ollut yleistysten tekeminen vaan ilmiön taustoittaminen. Vastaukset kertovat paljon siitä todellisuudesta ja eronneiden-erotettujen suhteesta, mikä helluntaiseurakunnissa tällä hetkellä on.

Vastanneista noin puolessa seurakunnista (42/83) oli viimeisen kymmenen vuoden aikana erotettu jäseniä. Viidessä seurakunnassa erotettuja oli enemmän kuin viisi. Neljässä viidestä seurakunnasta (68/83) oli puolestaan eronnut jäseniä viimeisen kymmenen vuoden aikana. Kahdeksassa seurakunnassa eronneita oli enemmän kuin 20. Vaikka suurimmissa seurakunnissa eronneita on lukumääräisesti eniten, niistä erotetaan kyselyn mukaan harvoin, kyselyyn vastanneista seurakunnista korkeintaan yksi viimeisen kymmenen vuoden aikana. Tämä vahvistaa oletusta siitä, että tällä vuosituhannella isommat seurakunnat ovat pyrkineet välttämään konflikteja ja rakentamaan toiminnalleen selkeät ohjesäännöt, mutta pienemmät seurakunnat eroavat näistä paljon, ja niistä jotkut voivat mahdollisesti olla konfliktikeskeisiä.

Kyselyyn vastanneet seurakuntien edustajat listasivat mahdollisiksi erottamisen syiksi seurakuntaa hajottavan tai vahingoittavan toiminnan (opetus, kilpailevat ryhmät, hyökkäys jäseniä

kohtaan, skandaalit), opilliset kiistat, ”julkisyynnit” (Suomen lain rikkominen, alkoholismi, ”hau-reus” toistuvina tekoina ilman katumusta) ja yhteyden konkreettinen katkeaminen (ei saada kontaktia eikä tiedetä osoitetta). Näistä ”julkisyynnit” on rajoiltaan epäselvin ja sen tulkinnanva-raisuus näkyy myös tutkittavieni kokemuksetomuksissa. Erilaiset tulkinnat käyttäytymisestä ja sen rajojen vaarallisuudesta vähensivät esimerkiksi haastattelemieni Urhon ja Saimin samas-tumista seurakuntaan, paljastaen eron osaltaan vaikuttaneen instituution oikeutuksen rapis-tumisen.

Seurakuntien edustajat kertoivat myös suhtautumisestaan ja toiminnastaan eronneita kohtaan. Heidän mukaansa seurakunnista ei pääosin olla yhteydessä eronneisiin, elleivät he sitä halua. Joissakin tapauksissa kontakti säilyy sosiaalisten verkostojen ja paikkakunnan pienuuden vuoksi. Yleisin yhteydenotto-tilanne syntyy erohetkellä, jolloin joidenkin seurakuntien työntekijät haluavat keskustella eron syistä ja antaa aikaa harkinnalle ennen kortistosta poistamista. Usein ero tapahtuu ilmoitusluontoisesti ja seurakunnassa korkeintaan ”muistetaan rukouksin” lähteneitä. Näissä tilanteissa paikkakuntakohtaiset ja henkilöihin liittyvät erot korostuvat.

Seurakunnan työntekijän ja vanhimmiston (johtoryhmä) sosiaalisilla taidoilla eroprosessissa on selkeä merkitys sille, minkälainen asenne perinneyhteisöön muodostuu. Tosin dramaattisten kokemusten jälkeen eroava ei välttämättä ota tätä viimeistä kontaktia, vaan lähettää ero-pyyntönsä kirjeitse, jolloin negatiivisia kokemuksia ei kompensoida toisenlaisilla kokemuksilla. Esimerkiksi eräs seurakunnan ulkopuolinen saarnaaja, joka profetoi haastattelemalleni Anni-kille, että Saatana yrittää tappa Annikin, oli viimeinen helluntailaisauktoriteetti, jonka hän kohtasi ennen virallista eroa. Vaikka tämä ei yksin selitä Annikin torjuvaa asennetta helluntai-laisuuteen, olisivat keskustelut ja kontaktit tasapainoisiin johtajiin voineet kompensoida hänen kokemuksiaan ja helpottaa eroprosessia. Tämän olisi kuitenkin täytynyt tapahtua jo paljon ai-kaisemmin kuin vasta erohetkellä.

Tyypittelyn pääsuunnat

Tietyn kulttuurisen sijainnin määrittelemiseksi on ensin löydettävä olennaiset muuttujat, jotka kuvaavat haluttua asiaa ja kategorisoivat havainnot, eli ihmiset, analyttisesti mielekkäisiin ryhmiin. Tutkittavieni kulttuurista sijaintia kuvaavat tutkimukseni mukaan olennaisesti kaksi asiaa: heidän suhteensa uskontoon yleensä ja uskontoon erityisesti. Toisin sanoen olennaiset kuvaajat ovat subjektiivinen uskonnollisuus ja suhde aiempaan viitekehukseen, tässä tapauk-sessa helluntailaiseen yhteisöön. Näiden kuvaajien avulla on mielestäni mahdollista määrittellä uskonnosta eronneen yksilön positio, sijainti kulttuurisella kentällä. Verrattuna Brinkerhoffin ja Burken jaotteluun korostan omassa kategorisoinnissani yksilön subjektiivista asemoitu-mista, en niinkään yhteisön antamaa määrittelyä sellaisenaan. Luopujan suhtautumiseen vai-kuttaa kyllä myös yhteisön asenne; mutta tällöin kyseessä on luopujan oma reflektiivinen arvio, johon vaikuttavat myös muut olosuhteelliset tekijät, kuten yhteisön maine ja eroprosessin ta-pahtumat. Lisäksi määritän uskonnollisuutta vain yhdellä kuvaajalla, toisen kuvaajan määrittä-

essä suhtautumista yhteisöön. Uskonnollisuuden kuvaaminen yhdellä kuvaajalla on ongelmallista, mutta analyysin yksinkertaistamiseksi ja kategorisoinnin käyttökelpoisuuden vuoksi välttämätöntä.

Jos tavoitteena olisi määritellä yksilön laajempi sosiokulttuurinen positio, seuraava askel, jota en tässä ota, olisi sisällyttää analyysiin myös eron kohteena olevan yhteisön luonne tai tyyppi ja yksilön asema siinä. Tällöin kyseeseen tulisivat esimerkiksi asteikot sulkeutuneesta avoimeen ja sitouttavasta vapaaseen osallistumiseen sekä arviot yksilön roolista ja sitoutumisesta uskontoonsa ennen eroa. Tässä artikkelissani tavoitteena on ensisijaisesti kulttuurisen asemoitumisen paikallistaminen rajatussa merkityksessä. Seuraavat analyysit ja tutkimukset voivat keskittyä toisenlaisiin tavoitteisiin. Esimerkiksi vertaamalla nykyisiä ja entisiä asemia monimuuttuja-analyysillä saisimme paremman ymmärryksen erilaisten prosessien todennäköisyyksistä. Tämän artikkelin suhteen en kuitenkaan näe oleellisena luoda ennustavia kaavoja, esimerkiksi kolmiulotteisilla malleilla. Tutkimieni henkilöiden taustat eroavat jossain määrin myös yhteisön tasolla. Vaikka kaikki ovat helluntailaisista perinteistä lähtöisin, taustoihin vaikuttavat myös perhetason ja muun sosiaalisen verkoston luonne. Kuten myöhemmin tulen osoittamaan, tiettyyn tyyppikategoriaan sijoittuvien henkilöiden taustoista voidaan havaita joi-tain yhteisiä tekijöitä, jotka voivat selittää heidän päätymistään kyseiseen sijaintiin.

Määrittelen yleisesti suhdetta uskuntoon sitoutumisena uskonnon kulttuurisiin malleihin ja uskonnollisuuteen yleensä sekä niiden vaikutuksella yksilön käyttäytymiseen. Kulttuurisilla malleilla tarkoitan tässä esimerkiksi arvo- ja oppijärjestelmiä, rituaaleja, organisaatiosysteemiä ja maailmankuvaa valtarakenteina, yksilöön kohdistuvana sitouttavana järjestelmänä. Kysyin tutkittaviltani, miten he määrittelisivät oman uskonnollisuutensa tai suhteensa uskuntoon tällä hetkellä. Usein he olivat jo määritelleet omaa uskonnollisuuttaan ja suhtautumistaan oma-aloitteisesti. Uskonnollisuuden objektiiviset määrittelyt ovat vaikeita ja vaihtelevat sen mukaan, miten uskonto käsitetään. Usein nekin heijastavat subjektiivista uskonnollisuutta ja kulttuurisesti vaikuttuneita puhetapoja. Henkilökohtaiset uskonnollisuuden määrittelyt pohjautuvat usein olemassa oleviin, annettuihin kategorioihin, joiden henkilö tulkitsee kuvaavan parhaiten häntä siinä hetkessä. Todellisuudessa uskonnollisuuden muotoja ja tapoja on yhtä monta kuin ihmisiä, mutta analyytisesti käyttökelpoista on jakaa ne toisiaan lähellä oleviin joukkoihin eli yleis-täviin kategorioihin.

Tutkittavien itse esittämät kategoriat ”jäsen” (jossain toisessa uskonnollisessa ryhmässä), ”uskovainen”, ”agnostikko” ja ”ateisti” kuvaavat tässä yhteydessä neljää luokkaa jatkumolla jäsen-uskonnollinen–agnostikko–ateisti. Termien valinta on haasteellinen, koska varsinkin ensin mainittu voisi sisältää useita mahdollisia positioita, kuten kuuluminen ilman uskomista (Oakes 2015), aktiivinen, ritualistinen tai passiivinen jäsen. Tässä yhteydessä jäsen viittaa uskonnol-listen valtarakenteiden mielekkyyteen yksilölle ja tämän sitoutumista johonkin uskuntoon ja sen kulttuurisiin malleihin. Uskonnollisella viittaan tässä artikkelissa itsenäisyyttä korostavaan uskonnolliseen ihmiseen, joka voi olla passiivisesti jonkun yhteisön jäsen, mutta ei pidä esimer-

kiksi sen oppijärjestelmää tai rituaaleja itseään sitouttavana tai oman uskonnollisuutensa määrittäjänä. (Ks. myös Davie 1990.) Agnostikko ja ateisti ovat helpommin hahmotettavissa ja jakautuvat sen mukaan, onko henkilön identiteetti sekulaari ilman ehdottomuuksia vai uskonnon jo periaatteellisesti.

Laajemmin katsottaessa uskonnollisuuden määrittely on yksi uskonnontutkimuksen suurista kysymyksistä, jotka pyrkivät karkaamaan tutkijoiden käsistä aina uudelleen yhteiskunnan ja sosiaalisten verkostojen muuttuessa. Lisäksi ne ovat hyvin subjektiivisia, heijastaen ihmisen tulkintojen ja merkitysten muuttumista ja alttiutta myös ulkopuolisille vaikutteille. Termeihin ei pidä liiaksi kahliutua, vaikka tutkittava kategorisoisi itseään esimerkiksi mieluummin henkisenä kuin uskonnollisena. (Ks. myös Taira 2013.) Tämän vuoksi on tärkeää ymmärtää valitsemani kuvaaja jatkumona – vaikka jatkumon suunta ei aina olisi helppo määrittää. Analyysia voi vaikeuttaa esimerkiksi tulkinta siitä, mihin kategoriaan välinpitämätön ihminen kuuluisi (Ks. esim. Lim & MacGregor & Putnam 2010). Myös ateismista voidaan erottaa vaihteluasteita, kuten eksplisiittinen ja implisiittinen ateismi (Taira 2014, 20–22), joiden pohjalta esitetyt väitteet vaikuttavat jossain määrin myös suhtautumiseen uskuntoon erityisesti.

Suhdetta uskuntoon erityisesti määritän suhtautumisena uskontokulttuuriin, asennetta ja suhtautumista eron kohteena olevaan yhteisöön tai perinteeseen. Tutkittavieni elämäntilaa ja identiteettiä leimaa vahvasti heidän suhtautumisensa siihen yhteisöön, johon he ovat tehneet ja tekevät eroa. Ensisijaiset vertailukohdat heillä ovat paikallinen yhteisö ja oma suku, mutta kokemuksista riippuen asenteet voivat kohdistua laajemminkin helluntaiherätykseen ja sen toimijoihin. Vastustavat ja hyväksyvät suhtautumiset ovat syntyneet erilaisista kokemuksista ja niillä on myös erilaiset seuraukset yksilöiden tulkintaan uskonnosta ja maailmasta.

Olen määrittänyt suhtautumisia jatkumolla hyväksyvä–ymmärtävä–arvosteleva–torjuva. Vaikka tämä toinen kuvaaja asettuu helpommin jatkumolle kuin ensimmäinen, voi yksilön sijoittaminen akselille olla silti haasteellisempaa ja hyvin tulkinnanvaraista. Kaikki apostaatit ovat jossain määrin kriittisiä entistä yhteisöään kohtaan. Kriittisyydessä on kuitenkin selkeitä eroja. Hyväksyvä henkilö on pääosin tyytyväinen helluntailaisiin ja hyväksyy niiden olemassaolon, vaikka ei kaikkea toimintaa. Ymmärtävä henkilö tulkitsee, että yhteisöllä voi olla positiivinen vaikutus joihinkin henkilöihin sosiaalisen tuen ja hyvinvoinnin kannalta, vaikka samanaikaisesti voi pitää uskontoa ja yhteisöä turhana itselleen. Arvosteleva henkilö näkee yhteisössä enemmän huonoja kuin hyviä puolia, eikä suosittele kyseistä yhteisöä toisille. Torjuva henkilö puolestaan pitää yhteisöä kategorisesti vahingollisena ja haitallisena.

Usein haastateltavat kuvasivat myös muutoksia suhtautumisissaan entiseen yhteisöön. Nämä kokemukset kertovat eronteon ja elämänhistorian eri vaiheista sekä eroamisen käsittelemisen prosessiluontoisuudesta. Itsessään ristiriidattomat tai yksiselitteiset erokokemukset rakentavat tutkittavilla suhteellisen pysyviä asemia, jossa siirtymiset tilasta toiseen tapahtuvat hitaasti tai niitä ei ole. Ristivetoiset erotilanteet ja moniulotteiset kokemukset tekevät eron prosessoi-

misesta haasteellista, jolloin mielipiteet ja positiot voivat vaihdella suhteellisen lyhyillä aikaväleillä. Tässä muodostamani tyypittely eroaa aiemmista malleista sikäli, että aiemmat luokittelut eivät kuvaa positiota ja asiantilaa ja ovat usein jo selitystä siitä, miksi erotaan ja miten tähän on päädytty. Myös oma kategorisointini pyrkii hahmottamaan liikkuvuuden eri positioiden välillä, mitä kaikki kategorisoinnit eivät tee.

		Suhde uskontoon erityisesti - entiseen yhteisöön			
		Hyväksyvä	Ymmärtävä	Arvosteleva	Torjuva
Suhde uskontoon yleensä	Jäsen	Juho Kaisa	Saima Laura	Tarmo Veli	Kyllikki
	Uskonnollinen	Eila	Urho Ville	Pauliina	Pekka Olivia
	Agnostikko		Veikko Jenni	Susanna Seppo	
	Ateisti		Suvi Liisa	Raisa	Annikki Harri Hanna

Taulukko 1. Uskonnosta eronneiden positiokategoriat.

Eroajatyypit jakautuvat valittujen kahden muuttujan perusteella 16 kategoriaan (taulukko 1), jotka kuvaavat heidän senhetkisiä positiotaan. Jos määritelmästä haluttaisiin täydellinen, kuvaajia ja positiota pitäisi käsitellä jatkumoina ja matalarajaisina. Havainnollistamisen ja selkeyttämisen vuoksi on kuitenkin hyvä luokitella yleiset positiokategoriat, jotka tekevät selittämisestä ja jatkokäsittelystä mahdollista ja käytännössä helpompaa. Lisäksi on edelleen muistettava, että yksilön kohdatessa uusia kokemuksia ja hänen suhtautumisensa ja suhteensa uskontoon ja yhteisöön muuttuessa hän mahdollisesti siirtyy positiosta toiseen. Myös yhteisön muuttuminen voi vaikuttaa positiomuutoksiin, vaikka yksilön täytyy tällöinkin kohdata ja käsitellä menneet kokemuksensa yhteisössä ja uskonnon piirissä. Ihminen ja hänen sosiaaliset suhteensa eivät ole staattisen pysyviä, vaan jatkuvasti alttiita mahdollisille muutoksille, niin hyvässä kuin huonossa.

Entisten helluntailaisten jakautuminen eroajatyyppeihin

Käsittelen kategorioita eli eroajatyyppejä esitellen tutkittaviani kussakin sijainnissa tutkimus-
hetkellä. Heidän kertomuksensa havainnollistavat sekä positiota että niihin johtavia syitä. Koska kahdesta valitsemastani kuvaajasta uskonnollisuus on helpompi kategorisoida, käsitte-
len tapauksia ja sijainteja tästä jaottelusta lähtien.

Itseään uskonnon jäseniksi tai muuten uskonnollisiksi määrittävät jakautuivat suhtautumisensa helluntailaisuuteen kaikkiin neljään kategoriaan. Erojen taustalla voidaan havaita selkeitä

samankaltaisuuksia kokemusmaailmassa. Kategorioihin jäsen ja hyväksyvä sijoittuu tutkittavista Juho, keski-ikäinen evankelis-luterilaisen kirkon työntekijä. Hän kertoo olevansa helluntaiseurakunnille ”paljosta kiitollinen”, kuten mahdollisuuksista tehdä mieleisiään vapaaehtois töitä ja oppia puhumaan julkisesti. Juho ilmoittaa suurimmaksi syyksi erolleen helluntailaisuudesta rippisalaisuuden epävarmuuden – hän ei voinut olla varma, että sielunhoidollinen keskustelu jäisi salaiseksi. Tämä ja monet muut asiat, joita Juho kritisoi, eivät silti estä häntä hyväksymästä helluntailaisia ”veljinä ja sisarina”, vaikka uskontoperinteen tavat ja organisaatio eivät hänen mieleensä olekaan.

Juhon kertomus havainnollistaa sen tosiasian, että uskonnon vaihtaja (*switcher*) tai loikkaaja (*defector*) voi olla samaan aikaan apostaatikko ja suhtautua entiseen yhteisöönsä hyväksyvän myönteisesti. Juhon ja Kaisan kaltaiset tapaukset osoittavat myös kulttitutkimuksiin pohjautuvien kategorisointien rajallisuuden ja tapauskohtaisuuden, koska niiden painopiste on eroamisessa ja erotilanteessa myöhemmän asemoitumisen sijaan (vrt. Bromley 1998; Introvigne 1999). Erotilanne on usein prosessin dramaattisin vaihe, jossa korostuvat vahvat tunteet, joilla yksilö rakentaa myös uutta identiteettiä. Tämän vuoksi erotilanne ei niinkään kerro suhteesta aiempaan vaan uuden identiteetin rakentamisen hauraudesta.

Tarmo, entinen helluntaiherätyksen työntekijä, eläkeläinen ja nykyinen kirkon jäsen, arvostelee jyrkästi helluntailaisten työntekijöiden vallankäyttöä. Tästä vallan kentästä hänellä on paljon kerrottavaa, niin omia kuin toisten kertomuksia. Vaikka hän pitää helluntailaisia edelleen kristittyinä, ei hän suosittele yhteisöä sen negatiivisten puolien vuoksi ihmiselle sopivaksi ympäristöksi. Hän on luterilaisuudessa tyytyväinen armon käsitteeseen, mikä hänen kokemustensa mukaan alistui helluntaiseurakunnassa vallan välineeksi; valtakamppailussa saatettiin tuomita vastustaja menettämään ”taivasosuus”, jotta oma kanta pääsisi voitolle.

Kriittisesti tai torjuvasti helluntailaisuuteen suhtautuvia toiseen jäsenyyteen vaihtaneita henkilöitä yhdistävät henkilökohtaiset tai lähipiiriä koskettaneet kielteiset ja epämiellyttävät kokemukset, joista valtaosa liittyy valtakamppailuihin. Toinen mahdollinen kielteistä suhtautumista aiheuttava kokemusryhmä (tässä jäsenten ryhmässä) voisi liittyä opilliseen ulottuvuuteen, mutta tämän kaltaisia kokemuksia ei tutkittavillani ollut. Muut kuin valtaan liittyvät moraaliset ja eettiset torjunnat ovat tässä tutkimuksessa yleisempiä muissa kuin jäsenten ryhmässä. Tulevissa tutkimuksissa olisi hyvä selvittää, onko uskonnon moraalinen epäonnistuminen olennaisesti kytköksissä uskonnollisen maailmankuvan laajempaan murenemiseen.

Uskonnollisten ryhmään kuuluvat tutkittavistani esimerkiksi Urho, Pauliina ja Pekka. Heidän suhtautumisensa helluntailaisuuteen erityisesti vaihtelevat samansuuntaisesti kuin heidän kokemansa sosiaalisen piirin tuki yhteisön sisällä. Vaikka tämä ei ole ainoa tai pääselittäjä heidän kokemuksissaan, kuvaa se silti hyvin sitä, minkälainen merkitys kompensoivilla tekijöillä voi olla. Yli 40-vuotiaan Urhon kokemus elämästä helluntailaisena on myös joukosta neutraalein ja hänen erkaantumisensa on tapahtunut hitaasti vieraantumalla, ilman erityisiä vaikutteita. Hän

sijoittuu suhtautumisessaan helluntailaisuuteen hyväksyvän ja ymmärtävän rajalle, pohtien edelleen omaa maailmankatsomustaan.

Alle 30-vuotiaan Pauliinan kokemukset vallankäytöstä ja kaksinaismoralismista ovat muuttaneet hänet seurakunta-aktiivista yksinäiseksi kulkijaksi, joka pyrkii edelleen sinuiksi menneisyytensä kanssa. Hän haluaa edelleen uskoa yliluonnolliseen todellisuuteen, mutta helluntailaisuutta kohtaan hän on arvosteleva, vaikka pyrkiikin tuomaan esille elämänsä aikana kohtamansa ”vilpittömät” ja ”hyvät kristityt”. Pauliina tuo myös esiin ruumiiseen ja sukupuoleen kohdistetut normit ja pyrkimykset määritellä helluntailaisen seksuaalisuus. Tämä yhteisön rajaa määrittävä liminaalialue esitettiin vaarallisena. Pauliinan kokemukset oman ruumiin kontrollin ja määrittelyn epämukavuudesta ovat johtaneet myös uskonnon mielekkyyden rapistumiseen.

Kolmikosta Pekka on sanojensa mukaan kokenut helluntailaisuuden vieraaksi jo pienestä lapsesta lähtien. Pienellä paikkakunnalla kasvaneena hän ei voinut ymmärtää, miksi heidän perheensä ei voinut olla normaali. Tämä epäsuhteen kokeminen on tehnyt hänestä torjuvan ja vielä yli 40-vuotiaana alemmuutta tuntevan henkilön. Helluntailaisuuden torjuvan suhtautumisensa vuoksi myös hänen suhteensa uskontoon yleensä on määrittelemätön ja lähellä agnostista.

Agnostikot ovat ainakin tutkittavieni perusteella maltillisia kaikissa kannanotoissaan ja sijoittuvat kuvaajien keskivaiheille molemmilla akseleilla. Haastattelemieni Susannan ja Veikon mielipiteitä leimaa skeptisyys omalle skeptisyydellekin, vaikka heidän tunteensa kyllä näkyvät, kun he kertovat kokemuksistaan. Kyseinen aviopari oli tavannut toisensa helluntailaispiireissä, mutta alkoivat seurustelemaan vasta erkaantuessaan seurakunnasta. He määrittelevät itsensä agnostikoiksi ja lähestyvät menneisyyttään pohdiskelevasti. Tämä samanlainen ajatusmalli ja yhteinen kulttuurinen tausta auttoi heitä myös käsittelemään omia luopumisiaan yhdessä.

Pariskunnasta varsinkin Susannan kerronnassa näkyy helluntailainen kasvatus ”kiltiksi tytöksi”. Vaikka rauhallisuus sopii varmasti myös hänen synnynnäisiin taipumuksiinsa, on myös hänen agnostinen ja maltillinen suhtautumisensa selkeästi tämän kasvatuksen vaikutuksen tulosta. Susanna on arvostelevampi kuin Veikko suhteessa helluntaiseurakuntaan erityisesti. Tässä erossa yhtenä tekijänä on sukupuoli ja kokemus seksuaalisuuteen osoitetuista oletuksista ja vaatimuksista helluntaiseurakunnissa, joissa he ovat olleet jäseniä. Tämä aihe saa myös Susannan, esimerkiksi lopunaikojen koskevista profetioista puhuessa lähes korottamaan ääntään. Veikkoa voisi kategorisoida helluntailaisia ymmärtäväksi, vaikkakin hyvin lähellä arvostelevaa positiota. Samalla hänen kerronnastaan nousee esille pettymys, ettei hän koskaan pääsyt täysin sisälle helluntailaiseen ajatusmaailmaan. Agnostikkojen suhtautumista uskontoon niin yleensä kuin erityisesti voisi luonnehtia lausunnalla ”hyvä toisille”. Itse he haluavat pitää vaihtoehdot auki muulle, mutta eivät ole ensimmäisinä estämässä toisten valintoja.

Itsensä ateisteiksi määrittelevät ja ne, jotka ilmaisevat selkeän näkemyksensä Jumalan ja yliluonnollisen maailman olemassaoloa vastaan, luokitellaan yleisessä keskustelussa helposti uskonnonvastaisiksi ja muutenkin kapea-alaisesti. Aivan kuten ateistisia maailmankuvia on

useanlaisia, filosofisesta luonnontieteelliseen ja vakaumuksellisesta hiljaiseen, myös suhtautuminen uskontoihin ja uskonnollisiin ihmisiin vaihtelee eri ateistien välillä. Kaikki ateistit eivät torju uskontoja, vaan pyrkivät ymmärtämään niitä ja katsovat niitä hyötynäkökulmasta sekä ilmaisevat hyväksyntänsä sosiaalisille verkostoille uskontojen sisällä. Yksi esimerkki tällaisista on haastateltavani Suvi.

Suvi on korkeakoulutettu nuori avoliitossa asuva nainen, jonka eroprosessiin helluntaiseurakunnasta ei sisällynyt dramaattisia muutoksia. Hän itse paikallistaa ateistisen maailmankuvansa muodostumisen kouluttautumisen yhteydessä tapahtuneeksi prosessiksi, mihin sisältyi myös sosiaalisen verkoston vaihtuminen seurakunnan ulkopuolisiin henkilöihin. Vaikka Suvi tulkitsee nykyään esimerkiksi henkimaailman psykologian avulla ihmisen psyykeen vaikuttamaksi asiaksi, hän muistelee seurakuntaa paikkana, jossa hänelläkin oli hyvä olla sekä ihmisiä vilpittöminä omassa vakaumuksessaan. Suvia voisi määritellä individualistiksi, joka tunnistaa perinteen ja sosiaalisen tuen merkityksen monien ihmisten identiteetille, eikä halua horjuttaa sitä turhaan tai varomattomasti. Suvin elämässä ei ole ollut suuria nopeita muutoksia, vaan myös eroprosessi on tapahtunut kaikessa rauhassa. Myös hänen kerronnassaan näkyy ”kiltin tytön” kasvatuksen vaikutus, jota hän toisaalta pitää hyvänä asiana sikäli, että hän sanojensa mukaan säästyi turhilta kokeiluilta.

Ymmärtävä ateisti voi kuulostaa paradoksaaliselta jos vertailukohtana on ainoastaan aktiivisesti käännyttävä ateismi. Tämä ryhmä on käsittääkseni kuitenkin yleisempi tai vähintään yhtä yleinen kuin välinpitämättömien (ks. Lim & MacGregor & Putnam 2010) osuus, kun tarkastellaan helluntailaisuudesta luopuneita. Edelliseen yhteisöön liittyy aina tunnesiteitä, ja näin on etenkin tunnepitoisia kokemuksia korostavassa helluntailaisuudessa. Nämä tunnesiteet voivat olla myös myönteisiä, vaikka uskonnollinen maailmankuva olisikin vaihtunut ateistiseen.

Toisenlainen ateisti on esimerkiksi Annikki, nuori korkeakoulussa opiskeleva nainen, joka torjuu helluntailaisen maailmankuvan ja yhteisön ihmiselle vahingollisena. Hänen kokemuksensa ovat myös hyvin erilaisia Suvin kanssa. Siinä missä Suvi on elänyt turvallisessa ympäristössä, on Annikki kohdannut seurakunnassa ryhmiä, jotka ajavat riivaajia teini-ikäisistä ja yksilöitä, jotka kertovat Saatanan pyrkivän tappamaan hänet. Kokemus helluntailaisuuden villistä puolesta näkyi konkreettisesti pelkotiloina useamman vuoden ajan. Näiden kokemusten ja tunteiden prosessointi johti lopputulokseen, jossa hän vaihtoi ystäväpiirinsä tietoisesti uuteen, omasta mielestään itsellensä terveellisempään ympäristöön, jossa hänen ei tarvitse teeskennellä ja puhua kulttuurisilla fraaseilla.

Tarkasteltaessa henkilöitä kussakin eroajakategoriassa, voidaan havaita myös erilaiset kokemukset ja lähtökohdat, jotka selittävät heidän päätymistään nykyisiin sijainteihinsa. Erityisesti sosiaalisten verkostojen luonne ja rooli on merkittävä erottaja henkilöiden välillä. Yksilön kasvua tukeva ja turvaverkoston tarjoava lähipiiri voi lieventää negatiivisten kokemusten seurauksia. Tähän verkostoon kuuluvat ensisijaisesti perhe ja suku sekä ystävät etenkin kasvuvai-

heessa. Perheen uskonnollinen koostumus ja luonne tarjoavat erilaisia kasvu ympäristöjä. Tutkimuksissani olen jo aiemmin havainnut, että helluntailaisten määrä suvussa on verrannollinen perheen uskonnollisuuden maltillisuuteen; mitä enemmän helluntalaisia, sitä maltillisempi uskonnollinen kasvatus on (Mantsinen 2014; 2015).

Ne informantit, joiden perheessä toinen vanhemmista oli ensimmäisen polven helluntailainen, eli kääntynyt liikkeen ulkopuolelta, kotiolut ja kasvatus nousivat lähes aina kriittiseksi tekijäksi. Joissakin tapauksissa toinen puolisoista voi maltillisuudellaan kompensoida toisen radikaaliutta, mutta aina näin ei käy. Vaikka kokemuksia ja eroprosesseja täytyy katsoa laajemmin, ovat helluntailaistauksten erilaisuus ja niiden seuraukset huomattavia. Esimerkiksi kolmannen polven helluntalaiset Urho ja Saima arvioivat perhepiirinsä turvalliseksi, vaikka ei välttämättä erityisen itsenäiseen ajatteluun ohjaavaksi, mutta ei missään tapauksessa painostavaksi. Sen sijaan Pauliina, jonka isä on ensimmäisen polven helluntailainen, koki lapsuutensa monelta osin ahdistavana juuri isänsä taholta. Vaikka hänen äitinsä, kolmannen polven helluntailainen, on uskonnossaan maltillisempi, ohjaa perheen sisäinen valtarakenne isän kasvatusmetodit ja arvot perheen ilmapiiriä hallitseviksi tekijöiksi. Lisäksi Urhon ja Saiman lapsuuden helluntalaiskaveripiiri on toiminut myöhemmin pysyvänä verkostona ja tukena, mikä on mahdollistanut suhteellisen sulavan eron yhteisöstä. Vaikka Pauliinalla on joitakin helluntalaisia ystäviä, on hänen verkostonsa hajanaisempi ja perhepiiristä erillisenä ja erilaisena voimaton kompensoidaan kasvatuksen vaikutusta.

Kouluttautuminen ja siihen liittyvät sosiaalisten piirien muutokset ovat yksi selkeä yhdistävä tekijä monien tutkittavien kohdalla. Tämä havainto tukee Hunsbergerin (1983) havaintoja sosiaalisen oppimisen vaikutuksesta apostasiaan. Kun asiaa tarkastellaan lähemmin, tutkittavat kuitenkin eroavat tässäkin asiassa. Aiemman ja uuden sosiaalisen viiteryhmän sitouttavuus, miellyttävyys ja oma rooli siinä vaikuttavat tutkittavillani enemmän siihen, miten he suhtautuvat perinteeseensä kuin se, mikä heidän uskonnollisuutensa on nykyään. Läheiset ja turvalliset ihmissuhteet helluntaiseurakunnassa ja suvussa ovat helpottaneet siirtymävaiheen käsittelyä ja muovanneet kuvaa yhteisöstä neutraalimmaksi tai positiivisemmaksi. Ongelmat sosiaalisissa suhteissa puolestaan näkyvät torjuvampana asenteena eron jälkeen.

Torjuvien ryhmään sijoituville on yhteistä se, että heidän eroprosessiinsa ovat vaikuttaneet voimakkaat ja psyykkisesti kuormittavat kokemukset, ja heidän erostaan on usein verrattain lyhyt aika. Pidempi ajallinen etäisyys kokemuksiin ja mahdolliset havainnot yhteisön muutoksesta eron jälkeen ovat lieventäneet joidenkin suhtautumista entiseen ryhmäänsä. Ajan mittaan useimmat kärkevästä ja tuomitsevista mielipiteistä lieventyvät, kun henkilöllä on aikaa tarkastella kokonaisuutta laajemmin, ei vain tiettyjen kiintopisteiden kautta. Suhtautumisen muutos liittyy myös oman identiteetin rakentamisen vaiheeseen; alussa yksilö pyrkii rakentamaan uuden roolinsa ja identiteettinsä vahvaksi, jolloin jyrkät eronteot hahmottavat uutta sijaintia riittävällä selkeydellä. Myöhemmin eroavuuksilla ei ole samaa funktiota identiteetin ylläpitämiselle.

Suhtautumisen muuttuminen ja keskihakuisuus on ymmärrettävä siinä valossa, että aiemmin vain yhden sosiaalisen piirin tuntenut tutustuu myöhemmin myös muihin ryhmiin ja näkee sosiaalisen dynamiikan samankaltaisuuden ryhmien välillä. Monet erovaiheessa omituisina ja kieroina nähdyt roolit ja ihmissuhteet voivatkin paljastua yleisinhimillisiksi sosiaalisen elämän muodoiksi. Vaikka tämä inhimillistymisen ei tee kaikesta käyttäytymisestä hyväksytyä eronneen silmissä, poistuu useimmista rooleista niiden erityisyys, jolloin torjuva asenne muuttuu astetta lievemmäksi arvosteluksi. Tämä kuvaa myös yksilön sosiokulttuurisen sijainnin muutosta ja liikkumista elämässä eteenpäin.

Tätä elämänsä paljastamaa muutosta voidaan lähestyä urapolun näkökulmasta (Gooren 2010) tai roolin vaihtamisena (Ebaugh 1988). Tällöin nyt tarjoamani typologisointi kohtaa aiemmat teoriat, ja tutkimuksessa voidaan hyödyntää erilaisia näkökulmia. Tavoitteena ei ole ensisijaisesti niinkään paljastaa ihmisten sijaintia suhteessa uskontoon, vaan ymmärtää sitä eri positioiden määrää ja niitä syitä, mitkä selittävät yksilöiden elämänsä omiin aseemiinsa.

Keskustelu

Olen määrittänyt tässä artikkelissa helluntailaisesta uskonnosta luopuneiden kulttuurisia asemaa kahden kuvaajan – suhde uskontoon yleensä ja uskuntoon erityisesti – perusteella. Tämän subjektiivisen asemoitumisen perusteella olen jaotellut tutkittavani eroajatyyppeihin. Antropologinen tutkimukseni uskonnosta luopumisesta, apostasiasta, pyrkii paikallistamaan ja ymmärtämään erilaisia eroajatyyppejä sekä selittämään, mitkä kokemukset ja tarinat ovat johtaneet kuhunkin kategoriaan. Uskonnolla yleensä tarkoitan tässä yhteydessä uskonnollisuutta, ja tarkemmin sitoutumista uskonnon kulttuurisiin malleihin ja niiden vaikutuksen hyväksymistä omassa uskonnollisessa käyttäytymisessä. Uskonnolla erityisesti tarkoitan sitä yhteisöä, josta yksilö tekee eroa. Näistä olen muodostanut kuvaajat jäsen–uskonnollinen–agnostikko–ateisti ja hyväksyvä–ymmärtävä–arvosteleva–torjuva. Omassa tutkimusaineistossani kyseiset kuvaajat paikallistavat havainnot eli eronneet henkilöt ja heidän kokemuksensa mielekkäästi samankaltaisiin ryhmiin, joiden perusteella voidaan tehdä jatkotutkimuksia ja johtopäätöksiä erilaisten eroprosessien vaikutuksista.

Uskonnosta eroajien tyyppien määrittämisen haasteet ovat pitkälti samansuuntaisia kuin uskonnon määrittämisen haasteet uskontotieteessä. Ihmisten mielipiteet, arvot ja asemat eivät aina lokeroitu kauniisti ennalta määrättyihin muotteihin, vaan erilaiset yhdistelmät ja monet vaikutteet muovaavat lukuisia eri positiota, joiden tyypistäminen rajattuun määrään kategorioita on aina karkea yleistys, vaikkakin analyttisesti välttämätöntä, jotta ilmiötä voidaan paremmin hahmottaa ja ymmärtää.

Omat tutkittavani ovat kaikki kasvaneet tietyn uskontoperinteen keskellä, jolloin he tarkastelevat uskontoa helposti tästä näkökulmasta, ajan myötä yleensä laajemmin. Suhde uskuntoon yleensä on sijaintina helpommin yleistettävissä kuin suhde uskuntoon erityisesti. Koska joilla-

kin ihmisillä ei ole koskaan ollut suoraa yhteyttä mihinkään uskontoryhmään, heidän asenteensa uskontokulttuuriin jää ulkopuoliseksi ja samastuu herkästi suhteeseen uskontoon yleensä. Tämä dynamiikka paikallistaa oman typologiani haasteen: siirrettävyyden erilaisten sosiaalisten verkostojen välillä. Oma tutkimukseni tarjoaa pohjan erityisesti tiiviistä uskonto-perinteestä eroamisen teoretisoimiselle, mutta seuraavat tutkimukset voivat hahmottaa, miten paikallistaminen onnistuu löyhän yhteisöllisyyden ja sitouttavuuden verkostoissa.

Tarjoamani typologisointi on pohja apostaatikoiden monien tarinoiden ymmärtämiselle. Se paikantaa heidät tiettyyn kulttuuriseen asemaan siinä hetkessä. Kun vertaamme havaintojen eroja kategorioiden sisällä ja välillä, voimme hahmottaa erilaisia mahdollisia urapolkuja sekä niitä tekijöitä, jotka ovat merkitseviä yksilöiden eroprosessien toteutumisen ja seurausten kannalta. Eroajia erohetkellä suojaavien sosiaalisten verkostojen lisäksi myöhempi kehitys, prosessointi ja ajan myötä laajentuva ymmärrys voivat lieventää joitakin kärjistetympiä asenteita ja suhtautumisia entiseen yhteisöön. Tällöin heidän asemoitumisensa eli eroajatyyppinsä muuttuu erilaiseksi.

Lähteet ja kirjallisuus

Aineisto

Turun yliopiston Historian, kulttuurien ja taiteiden tutkimuksen arkisto, kerääjänä Teemu T. Mantsinen:

Haastattelut helluntailaisuudesta luopuneista 2014–2015 (TKU/U/A/15/1–10)

Kysely helluntaiseurakunnille 2015 (TKU/O/15/1)

Kysely helluntailaisuudesta luopuneille 2014–2015 (TKU/O/15/2)

Tutkimuspäiväkirja 2014–2015 (TKU/N/15/1)

Kirjallisuus

Adam, Raoul J.

2009 'Leaving the Fold': Apostasy from Fundamentalism and the Direction of Religious Development. *Journal for the Academic Study of Religion*, 22 (1): 42–63.

Barker, Dan

1992 *Losing Faith in Faith: From Preacher to Atheist*. Madison: Freedom From Religion Foundation.

Barker, Dan

2008 *Godless: How an Evangelical Preacher became One of American's Leading Atheists*. Berkeley: Ulysses Press.

Brinkerhoff, Merlin B. & Marlene M. Mackie

1993 Casting off the Bonds of Organized Religion: A Religious-Careers Approach to the Study of Apostasy. *Review of Religious Research*, 34 (3): 235–257.

Bromley, David G.

1998 The Social Construction of Contested Exit Roles: Defectors, Whistle-blowers, and Apostates. – David G. Bromley (toim.), *The Politics of Religious Apostasy*, 19–48. Westport: Praeger Publishers.

Caplovitz, David & Fred Sherrow

1977 *The Religious Drop-outs: Apostasy Among College Graduates*. Beverly Hills: Sage.

Coates, Dominiek D.

2013a Disaffiliation from a New Religious Movement: The Importance of Self and Others in Exit. *Symbolic Interaction*, 36 (3): 314–334.

Coates, Dominiek D.

2013b The Effect of New Religious Movement Affiliation and Disaffiliation on Reflexivity and Sense of Self. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52 (4): 793–809.

Cottee, Simon

2015 *The Apostates: When Muslims Leave Islam*. New York: Oxford University Press.

Davie, Grace

1990 Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain? *Social Compass*, 37 (4), 455–469.

Ebaugh, Helen Rose

1988 *Becoming an Ex: The Process of Role Exit*. Chicago: University of Chicago Press.

Enstedt, Daniel & Göran Larsson

2013 Telling the Truth about Islam? Apostasy Narratives and Representations of Islam on WikiIslam.net. *CyberOrient*, 7 (1).

Gooren, Henri

2010 *Religious Conversion and Disaffiliation: Tracing Patterns of Change in Faith Practices*. Lontoo: Palgrave Macmillan.

Hunsberger, Bruce E.

1983 Apostasy: A Social learning Perspective. *Review of Religious Research*, 25 (1): 21–38.

Hurtig, Johanna

2013 *Taivaan taimet: Uskonnollinen yhteisöllisyys ja väkivalta*. Tampere: Vastapaino.

Iannaccone, Laurence R.

1992 Sacrifice and Stigma: Reducing Free-riding in Cults, Communes, and Other Collectives. *Journal of Political Economy*, 100 (2): 271–291.

Introvigne, Massimo

1999 Defectors, Ordinary Leave-takers and Apostates: A Quantitative Study of Former Members of New Acropolis in France. *Nova Religio*, 3 (1): 83–99.

Koskela, Eero

2014 *Näky toteutuu*. Tampere: Mediapinta.

Lim, Chaeyoon & Carol Ann MacGregor & Robert D. Putnam

2010 Secular and Liminal: Discovering Heterogeneity Among Religious Nones. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49 (4): 596–618.

Linjakumpu, Aini

2012 *Hoitokokoukset vanhoillislestadiolaisuudessa*. Tampere: Vastapaino.

Linjakumpu, Aini

2015 *Uskonnon varjot: Hengellinen väkivalta kristillisissä yhteisöissä*. Tampere: Vastapaino.

Mantsinen, Teemu T.

2009 *Normaali kristitty – helluntailainen: Uskonnosta kertomisen narratiivinen rakentuminen helluntailaisopiskelijoiden puheessa*. Pro gradu –työ. Turku: Turun yliopisto.

Mantsinen, Teemu T.

2014 *Helluntailaiset luokkakuvasa: Uskontokulttuuri ja yksilön luokka-asema Turun Helluntai-seurakunnassa*. Turku: Turun yliopisto.

Mantsinen, Teemu T.

2015 Conversion and Transformation of Culture in the Finnish Pentecostal Movement. *Approaching Religion*, 5 (1): 44–56.

Mantsinen, Teemu T.

(tulossa) Apostasy and Limits of Body in the Finnish Pentecostal Movement. – Minna Opas (toim.), *Limits of Materiality*.

Momen, Moojan

2007 Marginality and Apostasy in the Baha'i Community. *Religion*, 37 (3): 187–209.

Niemelä, Kati

2006 *Vieraantunut vai pettynyt? Kirkosta eroamisen syyt Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa*. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Niemelä, Kati

2007 Alienated or Disappointed? Reasons for Leaving the Church in Finland. *Nordic Journal of Religion and Society*, 20 (2): 195 — 216.

Oakes, Kaya

2015 Belonging without Believing. *CrossCurrents*, 65 (2): 229–238.

Rambo, Lewis

1993 *Understanding Religious Conversion*. New Haven: Yale University Press.

Richardson, James T.

1978 *Conversion Careers: In and Out of the New Religions*. Beverly Hills: Sage.

Richardson, James T. & Jan van der Lans & Franz Derks

1986 Leaving and Labeling: Voluntary and Coerced Disaffiliation from Religious Social Movements, *Research in Social Movements*, 9: 97–126.

Ronimus, Seija

2011 *Vartiossa maailmaa vastaan: Tutkimus Jehovan todistaja-yhteisöstä eronneiden kokemuksesta*. Turku: Turun yliopisto.

Ruoho, Aila

2013 *Päästä meidät pelosta: Hengellinen väkivalta uskonnollisissa yhteisöissä*. Helsinki: Nemo.

Seppo, Juha

1983 *Uskovien yhteisö vai valtiokirkko: Uskonnolliset vähemmistöyhteisöt ja evankelis-luterilaisesta kirkosta eroaminen Suomessa vuosina 1923–1930*. Helsinki: Kirkkohistoriallinen seura.

Siipi, Jouko

1965 *Kirkosta eroaminen sosiaalisena ilmiönä*. Hämeenlinna: Karisto.

Spännäri, Jenni

2014 *Arvostan, mutta eroan: Kirkosta eronneiden palaute 2012–2014*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Stark, Laura

2002 *Peasants, Pilgrims, and Sacred Promises: Ritual and the Supernatural in Orthodox Karelian Folk Religion*. Helsinki: SKS.

Stark, Laura

2006 *The Magical Self: Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.

Streib, Heinz

2014 Deconversion. – Lewis Ray Rambo & Charles E. Farhadian (toim.), *The Oxford Handbook of Religious Conversion*. Oxford: Oxford University Press.

Streib, Heinz & Ralph W. Hood Jr. & Barbara Keller & Rosina-Martha Csöff & Christopher F. Silver

2009 *Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and the United States of America*. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht.

Taira, Teemu

2013 Making Space for Discursive Study in Religious Studies. *Religion*, 43 (1): 26–45.

Taira, Teemu

2014 *Väärin uskottu? Ateismin uusi näkyvyys*. Turku: Eetos.

Timonen, Jukka

2014 *Todellisuudesta toiseen: Identiteetin rakentuminen uskonnollisista yhteisöistä irtautuneiden elämäkertomuksissa*. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.

Villa, Janne

2013 *Hengellinen väkivalta*. Helsinki: Kirjapaja.

Wright, Stuart A.

1987 *Leaving Cults: The Dynamics of Defection*. Washington: Society for the Scientific Study of Religions.

Wuthnow, Robert & Charles Y. Glock

1973 Religious Loyalty, Defection, and Experimentation among College Youth. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12 (2): 157–180.

Zuckerman, Phil

2011 *Faith no More: Why People Reject Religion*. Oxford: Oxford University Press.